

RUS-TÜRK MÜNASIBƏTLƏRINDƏ NAXÇIVAN VƏ GÜMRÜ MÜQAVİLƏSİ

Şakir Hüseyin Vahid oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

shakir8892@yahoo.com

Açar sözlər: Naxçıvan diyarı, Türkiyə qoşunları, sovet Rusiyası, erməni işğali, daşnak, bolşevik

1920-ci ilin 28 aprelində Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində bu proses 1920-ci ilin dekabrın 2-də Şərur qəzasında Sovet hakimiyyəti elan olunması ilə başa çatdı. Naxçıvan məsələsi Sovet Rusiyası və Türkiyə arasında əsas müzakirə mövzularından biri olmuş, hər iki ölkə bu ərazini öz hakimiyyəti altına almağa çalışmışdır.

1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi.

Gümrü müqaviləsinə görə Dəvəli və Arazdəyəndən başqa, bugünkü Naxçıvan sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşmiş, nədənsə tarixən türk bölgələri olan Uluxanlı, Qəmərli və ən mühümü 1920-ci ilə qədər Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vedi və ətrafindəki bir çox kəndlər ermənilərə verilmiş, Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvəli olmuşdu. Məqalədə mənbələrə istinad edərək, bu məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

NAKHCHİVAN AND GYUMRİ AGREEMENTS IN RUSSIAN-TURKISH RELATIONS

Shakir Huseyn Vahid oğlu

Key words: The land of Nakhchivan, Turkish troops, soviet Russia, armenian occupation, dashnak, bolshevik

Despite the declaration of Soviet power in Baku on April 28, 1920, this process in the Nakhchivan region of Azerbaijan ended on December 2, 1920 with the proclamation of Soviet power in Sharur district. The Nakhchivan issue was one of the main topics of discussion between Soviet Russia and Turkey, and both countries sought to bring the area under their control.

On December 2, 1920, an agreement was signed between the Turkish and Armenian Dashnak governments in Gyumri. The second and twelfth articles of the agreement were directly related to Nakhchivan.

According to the Gyumri agreement, except for Devali and Arazdayan, the borders of today's Nakhchivan are almost defined, and for some reason historically Turkish. Ulukhanlı, Gamarlı and most importantly Nakhchivan until 1920 Great Vedi and many surrounding villages protecting it from Armenian attacks given to the Armenians, the north-western border of Nakhchivan was Devali.

НАХЧЫВАНСКИЕ И ГЮМРИЙСКИЕ СОГЛАШЕНИЯ В РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Шакир Гусейн Вахид оглу

Ключевые слова: Земля Нахчывана, Турецкие войска, советская Россия, армянская оккупация, дашнаки, большевики

Несмотря на провозглашение Советской власти в Баку 28 апреля 1920 года, этот процесс в Нахчыванском районе Азербайджана завершился 2 декабря 1920 года провозглашением Советской власти в Шарурском районе. Нахчыванский вопрос был одной из основных тем обсуждения между Советской Россией и Турцией, и обе страны стремились взять этот регион под свой контроль.

2 декабря 1920 года в Гюмри было подписано соглашение между дашнакским правительством Турции и Армении. Вторая и двенадцатая статьи соглашения были напрямую связаны с Нахчываном.

Согласно Гюмрийскому соглашению, за исключением Девали и Араздаяна, границы сегодняшнего Нахчывана практически определены, и почему-то исторически являются турецкими.

Улуханлы, Гамарли и самое главное Нахчыван до 1920 г. Великая Веди и многие окрестные деревни защищают ее от нападений армян. отданной армянам, северо-западная граница Нахчывана была Девали.

1920-ci ilin 28 aprelində Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində bu proses həmin il dekabrın 2-də Şərur qəzasında sovet hakimiyyətinin elan olunması ilə başa çatdı. Naxçıvan məsələsi Sovet Rusiyası və Türkiyə arasında əsas müzakirə mövzularından biri olmuş, hər iki ölkə bu ərazini öz hakimiyyəti altına almağa çalışmışdır.

Naxçıvanın əhalisi erməni-daşnak basqınlarından qorunmaq üçün Türkiyə ilə yaxınlaşmağa maraqlı olsa da, buna sovet Rusiyası mane olmuşdur. Milli azadlıq mübarizəsi aparan Türkiyə üçün Antanta qüvvələrinə qarşı mübarizədə sovet Rusiyasından gələcək yardım çox ənəmlı idi və bu yardım yalnız Naxçıvan vasitəsilə ola bilərdi. Bu səbəbdən, Naxçıvanın ingilislərin təsiri altında olan daşnaklar tərəfindən işgal edilməsindən sonra, sovet hakimiyyətinin qurulmasında Türkiyə sovetlər qədər maraqlı olmuş və bolşeviklər gələnə qədər bu ərazini erməni daşnaklarının dağıdıcı yürüşlərindən qorumuşdur. Naxçıvanı Türkiyə üçün ənəmlı edən başqa bir amil isə Mustafa Kamal Atatürkün qeyd etdiyi kimi, bu torpağın "Türk dünyasına açılan qapı" olması idi.

Sovet Rusiyası Azərbaycanda öz hakimiyyətini elan etə də, Ermənistanda ingilislərlə ittifaqda olan daşnakların ciddi müqaviməti ilə rastlaşmışdı. Bu səbəbdən, Ermənistənin işgalini surətləndirmək və daşnakları razi salmaq üçün 1920-ci ilin 10 avqust tarixində imzalanmış saziş əsasən, Şərur-Dərələyəz bölgəsi ermənilərə verildi. Naxçıvanı da ermənilərə verməyi nəzərdə tutan sovet Rusiyası həm yerli əhalinin, həm də ki, Türkiyənin etirazı nəticəsində bu addımı atmaqdan çəkindi. Türkiyənin səyləri nəticəsində baş tutan Gümrü, Moskva və Qars müqavilələrinin Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında mühüm rolu olmuşdur.

İ. Stalin Bakıda olarkən, 1920-ci ilin 9 noyabrındakı çıxışında demişdi: "Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasına bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistənin indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hökuməti yaranarsa, vermək olar". İ. Stalinin dediklərini S. Orconikidze dekabrın 2-si keçirilən iclasda bir qədər də geniş şəkildə şərh etmişdi [9, s.358]. Bu hadisələrdən sonra erməni-daşnak quldur dəstələri bir qədər də aktivləşmişdi.

1920-ci ilin 12 noyabrında ermənilər Quşçu, Dəmirçi, Dündəngə və Zeyvə kəndlərinə kəşfiyyat xarakterli hücumlar etmiş, atəslə qarşılıanaraq, geri çəkilmişdilər. Türkiyənin Naxçıvandakı fövqəladə nümayəndəsi general Veysəl bəy buna etiraz edərək, ermənilərin atəşkəs əməl etmədiklərini bildirmişdi. Ermənilər atəşkəs üçün şərt qoyaraq, Qaratəpənin təslim olmasını istəyir və zirehli qatarla ətraf kəndlərə hücum edirdilər [11, s.73].

16 noyabrda milisler Vedi üzərinə hərəkət edərkən türk və bolşevik qüvvələri Baş Noraşenə (Şərur) qayıtdı. Veysəl bəyin ifadəsi ilə desək, Qaratəpədən çıxan ermənilər Arpa vadisinin girəcəyini tutmuşdular. Anı bir hücum çox təhlükəli ola bilərdi. Könüllü qüvvələr Dəvəlini işgal etdilər. Onlar keçmiş kəndlərini geri alırdılar. Türk və bolşevik hissələri də Noraşendəki keçmiş qərargahlarına çatmışdır. Beləliklə, Naxçıvan regionunda ermənilərə son zərbə vurulduğdan sonra, sülh dövrü başlandı [3, s.387].

Ermənilər 17 noyabrda Şərqi cəbhəsi komandanlığına müraciət edərək, əvvəllər təklif edilən sülh şərtlərini qəbul etdiklərini bildirdilər. Lakin buna baxmayaraq, onların bir sıra tələbləri də var idi. İki tərəf arasında müqavilə ilə

əlaqədar işlər görüldüyü zaman erməni nümayəndələri Sürməli bölgəsini öz arzuları ilə boşaltdıqlarını və müqavilədə Arazın cənubundan söz açılmadığını, bundan başqa Şərur bölgəsi ilə əlaqədar ruslarla bir müqavilə bağladıqlarını irəli sürərək, buraların boşaldılmasını tələb etdilər. Kazım Qarabəkir paşa bu tələblərə mənfi cavab verdi və 19 noyabrda Veysəl bəyə xəbərdarlıq etdi ki, ermənilər hərbi əməliyyat apara bilərlər. Bu zaman Gümrüdə türk və erməni baş komandanlıqları arasında qəbul edilən müvəqqəti bir qərarla 28 noyabrdan etibarən Şərur bitərəf bölgə sayıldı [3, s.388].

Daşnaklarla aparılan uzunmüddətli hərbi əməliyyatların nəticəsi kimi türk tərəfinin irəli sürdüyü sülh şərtlərini ermənilər qəbul etdikdən sonra, 25 noyabrda Gümrüdə türk və erməni nümayəndələri arasında sülh danışıqları başladı. Kazım Qarabəkir paşanın sədrliyindəki türk heyəti Ərzurum millət vəkili Süleyman Necatidən (Günər) və Ərzurum valisi Həmid (Qapancı) bəydən, A.Xatisyanın sədrliyindəki erməni heyəti isə Avram Gülhandanyan və Stepan Qordanyandan ibarət idi [6, s.19].

1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistənin daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın ərazisi və statusu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı - Həməsür dağı - Qurdqulaq kəndi - Saat dağı - Arpaçay evləri - Gömürlü dağı - Saray bulağı - Ararat stansiyası - Araz çayı - Aşağı Qarasu çayının töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistənin müdaxilə etməyəcəyi və bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur - Şahtaxtı - Naxçıvan - Culfa yolu və İran - Maku - Ermənistən tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi [9, s.357].

Gümrü müqaviləsinə görə Dəvəli və Arazdəyəndən başqa, bugünkü Naxçıvan sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşmiş, nədənsə tarixən türk bölgəleri olan Uluxanlı, Qəmərli və ən mühümü 1920-ci ilə qədər Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vedi və ətrafindəki bir çox kəndlər ermənilərə verilmiş, Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvəli olmuşdu.

Gümrü müqaviləsinin 10-cu maddəsinə əsasən İrəvan hökuməti Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən qəti surətdə rədd edilmiş Sevr müqaviləsini etibarsız sayır və bununla da özünün 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsilə nəzərdə tutulan ərazilərin hüdudlarında mövcudluğu ilə razılışırdı [5, s.337]. Danışıqlarda nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycan və ya Naxçıvan tərəfdən hər hansıa bir rəsmi şəxsin iştirak etməməsinə baxmayaraq, Naxçıvanın taleyinə Türkiyə biganə qalmamış, Gümrü müqaviləsində Naxçıvanın sərhədləri məsələsini həll edə bilmədi.

Gec də olsa, 3 dekabrda müqavilədən xəbərdar olan xalq, erməni-daşnak quldur dəstələrinin vəhşiliklərindən yaxa qurtararaq, Türkiyənin himayəsinə keçdiklərindən sevinmişdi. 21 fevral 1921-ci ildə Ordubad qəzası İnqilab Komitəsinin rəisi Abbasqulu Şadlınski Veysəl bəyə göndərdiyi məktubunda yazmışdı: “3 ildən bəri həyatlarını, sinələrini daşnak qatillərinin qanlı süngülərinə sıpər edib, hər bir fəlakətə dözərək nicat və səadət gözləyən əhalimiz Şərqi Qızıl ordusunun səyi nəticəsində nail olduğunu əks etdirən telegramı sevincə oxuduq. Bu telegram ildirim sürəti ilə bütün qəzaya yayıldı, əhalini sevindirdi. Daşnak adını daha eştirməmək ümidi ilə Böyük Türkiyənin himayəsi altında yaşamaq səadətinə nail olan xalqımız bu sevinci Ordubad qəzasında təntənə ilə qarşılıdı. Bu xoş xəbərin birinci günü bayram elan edildi. Əhali bir-biri ilə bayram əhval-ruhiyyəsi ilə görüşür, daşnak quduزلarına vurulan zərbədən nəşə ilə danışırıllar. Qızıl Ordunun müvəffəqiyyətlərindən fərəhə bəhs edirdilər. Bu işdə şəhid olanların ruhları şad olsun. Məzлum millətimizin səadəti və rifahı üçün inqilab silahına sarılmış böyük qəhrəman Türk İnqilab Ordusunun qüvvəsinin artmasını cənabi Allahdan diləmək məqsədilə bütün əhali məscidlərə yığılır, mərasimlər keçirir, dualar oxuyurlar. Bu münasibətlə sizi təbrik edir və sizin vasitənizlə əhalimizin səmimi təbriklərini Böyük Osmanlı Millət Məclisinə və Ordu Komandanlığına bildiririk. Şərqi inqilab məzлumlarının azadlığı yolunda əhalimiz heç bir fədakarlıqdan çəkinməyəcək” [3, s.391].

Gümrü müqaviləsi imzalandıqdan sonra 12-ci maddənin qüvvəyə minməsi lazım idi. Buna görə də, 5 dekabr 1920-ci ildə Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvandakı türk hərbi hissəsi komandanlığına lazımı əmr verdi. Buna əsasən, erməni ticarət qatarları İrana gedib-gələ bilərdi. Qatarların Naxçıvandan və Şahtaxtından keçməsinə mane olmayıcaq, ancaq çox ciddi yoxlayacaqdalar. Hərbi material göndərilməyəcək, ticarət qatarları ilə Daşnak komitəsinə mənsub şəxslərin İrana fərari kimi getmələrinə imkan verilməyəcək, şübhəli şəxslər həbs olunacaqdı [1].

Ermənistanda hakimiyyətə gələnlər bir tərəfdən keçmiş rəhbərlərin imzaladığı müqavilədən faydalanan, digər tərəfdən Gümrü müqaviləsini tanımayacaqlarını elan edən bolşevik-erməni liderləri türk dairələrini çox narahat edirdilər. Buna görə də, Kazım Qarabəkir paşa 21 dekabrda Veysəl bəyə göndərdiyi bir telegramda ermənilərin Gümrü müqaviləsini təsdiq edənə qədər erməni qatarlarının sərhəddən içəri girməmələrini əmr edir [2].

Ermənistən sovetləşdikdən sonra verilən torpaqların onların olacağına və hökmranlıq edəcəyinə inanan Sovet Rusiyası hökuməti Gümrü müqaviləsindən olduqca narahat idi. Gümrü danışıqları zamanı Sovet Rusiyası yenə vasitəciliy etmək istəmiş, ancaq nümayəndələri P.B.Q. Midivaninin və V.B. Leqrənanın müdaxilə təşəbbüslerinə türk dairələri mane olmuşdular [4, s.117-121].

Sovet Rusiyası nümayəndələrini narahat edən məsələlərdən biri də müqavilə əsasında Türkiyənin Naxçıvanı öz himayəsinə almağı öhdəsinə götürməsi idi. Onlar Ermənistanın bolşevikləşməsi üçün ermənilərə illərdən bəri döyüşərək ala bilmədikləri Naxçıvan və Zəngəzur Azərbaycan vasitəsilə hədiyyə etdirmiş və bunu onlara vermişdi [10, s.34]. Belə ki, Ermənistanın bolşeviklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. HİK-in sədri N.Nərimanovun imzası ilə yayılan bəyanat Rusyanın diqtəsi ilə yazılmışdı və “2 sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin” Azərbaycanın milli mənafelərinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmüşdi. Bəyanatda deyilirdi: “... Bundan sonra heç bir ərazi əsrlər boyu qonşu olan iki xalqın qanının tökülməsinə səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanın ayrılmaz hissəsidir. Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə isə öz müqəddərətini təyin etmək hüququ verilir” [9, s.358].

İndi Türkiye'nin Naxçıvanı himayesi altına alması, onların planlarını altüst edirdi. Buna göre də, müqavilə imzalanan günün səhəri Midivani Kazım Qarabəkir paşanın yanına gələrək, Naxçıvanın ermənilərə verilməsini xahiş etmiş və kəskin şəkildə rədd cavabı almışdı [3, s.392].

Lakin Gümrü müqaviləsinin şərtləri Sovet Ermənistəni (əslində isə Rusiya) tərəfindən qəbul olunmadı. 1920-ci il dekabrın 10-da Ermənistən SSR XXİK-i həmin müqavilənin ləğv olunması və yenisinin bağlanması məqsədi güdərək, danışqlara başlamaq təklifi ilə Türkiyə Büyük Millət Məclisinə və hökumətinə nota göndərdi. Çünkü Türkiyənin “İstiqbal” qəzetiinin (25 dekabr 1920-ci il) yazdığı və Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin məlumat şöbəsinin 1921-ci il 4 yanvar tarixli bülletenində qeyd edildiyi kimi, “yeni Ermənistən Respublikası inqilabın əvəzində mükafat olaraq mübahisəli Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ ərazilərini almışdı” [5, s.338].

Sovet rəhbərlərinin əmri ilə hərəkət edən Azərbaycan liderləri də Gümrü müqaviləsini tanımadıqlarını bildirmişlər. Bununla əlaqədar, N.Nərimanov, M.D.Hüseynov və B.Şahtaxtinski tərəfindən imzalanıb, Azərbaycan Sovet hökumətinin fikrini əks etdirən bəyannamədə göstərilir ki, daşnak hökuməti erməni əhali tərəfindən devrilmişdir. Buna görə də onların imzaladığı bu müqavilə hüquqa ziddir [7, s.90]. Ancaq bəyanat və çıxışlarla Gümrü müqaviləsindəki Naxçıvan maddəsinin dəyişməyəcəyini və buranın Ermənistana verilməyəcəyini görən erməni və digər düşmən liderlər Sovet Rusiyasının göstərişləri istiqamətində Naxçıvanda əl altından bir sıra siyasi intriqalara başladılar [3, s.394].

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan əhalisinin mövqeyi siyasilərin mövqeyindən fərqli idi. Azərbaycanın digər mahalları ilə birlikdə Naxçıvanın da Ermənistana verilməsinə dair 1920-ci il 1 dekabr Bəyanatı haqqında bölgədə məlumatlar əldə edildikdən sonra, dekabrın 5-dən etibarən yerli əhalinin bu akta

qarşı kəskin çıxışları baş verdi. Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi Respublika İnqilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə komissarı B. Şahtaxtinskini dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. Camaatla görüşlər zamanı 1920-ci il 1 dekabr tarixli Bəyanatla bağlı suallara cavabında B. Şahtaxtinskı açıqcasına demişdi: "Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistana satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razlıq verməzdim. Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib, özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizə burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər. Bizcə, bu cavab çox məsələləri açıqladığından əlavə şərhə ehtiyac qalmır [5, s.339].

Digər tərəfdən daşnakların Gümrü danişqıları zamanı 28 noyabrda atəşkəslə əlaqədar türk tərəfi ilə imzaladıqları və Şərur bölgəsini bitərəf bölgə kimi təsdiqləyən müvəqqəti bir qərara istinad edərək, türk hərbi dairələrindən Dəvəli və Arazdəyənin boşaldılmasını istəyirdilər. 21 yanvar tarixli bu tələb həmin gün Şərqi Cəbhəsi komandanlığına çatdırıldı. Səhərisi gün Kazım Qarabəkir paşa ermənilərə lazımı cavab vermişdi. Buna görə də, Şərurun bitərəf bölgə olması haqqındaki 28 noyabrda imzalanan qərar bir müqavilə xarakterli olmayıb, baş komandanlıqların atəşkəs zamanı iki tərəfin arasında qəbul olunmuş müvəqqəti bir qərar idi. Bu müvəqqəti qərar 2 dekabrda imzalanan Gümrü müqaviləsi ilə qüvvədən düşmüşdü və iki tərəf arasında qəbul edilən sərhəd bunu sübut etmişdi. Bilavasitə, Dəvəli stansiyası və Arazdəyən Naxçıvan sərhədləri içərisindədir [3, s.392].

Çatışmaz cəhətlərə baxmayaraq Gümrü müqaviləsi ilə Türkiyə və Ermənistanın illər boyu həsrətini çəkdikləri nəqliyyat problemi həll edilmiş oldu. Artıq Türkiyə Azərbaycan və Sovet Rusiyası hökumətindən istədiyi yardımını nəqliyyat sıxıntısı olmadan ala biləcək, Ermənistan da Şahtaxtı-Naxçıvan - Culfa yolu ilə ingilislərin təsiri altında olan İrana gedəcək, ərzaq problemi aradan qaldırılacaqdı.

Erməni siyasi rəhbərliyinin Sovet Rusiyasından aldığı dəstək, həmçinin, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin Naxçıvan məsələsində qərarlı olmaması və Rusiya hakim dairələrinin istəklərinə uyğun qərarlar qəbul etməsi ermənilərin Gümrü müqaviləsindən imtina etməsinə və təcavüzkarlıq niyyətlərini artırmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alan Türkiyə hökuməti Naxçıvan məsələsinə baxılması üçün Moskva (16 mart 1921) və Qars (13 oktyabr 1921) müqavilələrinin imzalanmasına nail olmuş və bağlanmış müqavilərlə Naxçıvan üçüncü bir ölkəyə güzəştə gedilməməsi şərti ilə, Azərbaycanın himayəsi altında saxlanılmışdır.

Ədəbiyyat

1. ATASE, A. 6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F.23-9
2. ATASE, A. 6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F.24-8
3. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı İdarəciliyindən Sovet İdarəciliyinə Qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: 2003.
4. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyaseti (1917-1921 ci illər). Bakı:1998.
5. İsgəndər Yılmaz. Gümrü Antlaşması. Ankara: 2001.
- 6.İsmail Soysal. Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945), Ankara: 2000.
- 7.Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: 1958.
8. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət arxiv. F.34. Op.18. 1.128-133.
9. Naxçıvan tarixi. Üç ciliddə, II cild. Naxçıvan: 2014.
10. Prof. Dr. Salahi R. Türk qurtuluş savaşı ve dış politikası. cilt-II, Türkiye, 2003.
11. *Veysəl Ünüvar. Naxçıvan, təlatüm və burulğanlar, 1920-1921. Naxçıvan: 2006.*